

ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Revue des deux mondes

(Ձարունակութիւն)

Յունուար 15.—Այժմ երբ խաղաղութիւնը վերահաստատուած է, Մօրիսը հաղորդում է Պանայօտտիին մեր դիմացի հայի կատարած սպանութեան փորձի մասին նախընթաց օրը:

—Լաւ, ասում է Պանայօտտիին հանդարտութեամբ և շօշափելով իր գօտին.— գնամ նրան սպանեմ, այնպէս չէ:

—Այդ չ'անես, բայց աշխատիր իմանալ, թէ նա ի՞նչ ունի իմ դէմ:

Յոյսը հացագործները կոտորուել են, ու հաց չը կայ, պէպք է հաց թխել: Խոհարարը, ես, Լիւսին քշտում ենք մեր թևերը և սկսում ենք հունցել. մէջք է կոտրւում:

Պանայօտտիին յետ է գալիս. նա կատաղի տեսք ունի և գնում է խօսելու ամուսնու հետ: Դուրս է գալիս, որ հայը ամեն ինչ խոստովանել է. նա մտածել է, որ եթէ հիւպատոսն սպանուի, կը կարծուի թէ թիւրքերն են սպանել, այն ժամանակ Ֆրանսիան կ'ուղարկէ իր բանակը նրա մահուան վրէժն առնելու և ազատելու հայերին: Պանայօտտիին սկզբում հային խեղդել է կամեցել, բայց վերջինս ծնկները վրայ ընկած՝ նրան աղերսել է:

—Ահա. յետո՞յ, ի՞նչ է հրամայում պարոն հիւպատոսը:

—Ես ասում եմ, իմ բարեկամ, որ հարկաւոր չէ ոչինչ յայտնել, այլապէս եթէ իմացուի, նրան ողջողջ կ'այրեն...

—Նա արժանի է.

—... Բայց այդ դէպքում ամբողջ իբրեթէ իր վրէժն առնելու համար կը կոտորի բոլոր մնացած հայերին: Ոչ, այնտեղ յաւ չէ, էլ այսուհետեւ ես տեքրասի վրայ չեմ բարձրանայ, պրծաւ զնաց:

Երեկոյ.—Ամուսինս խիստ վիճաբանութեան է բռնուած լուսաւորչական քահանաների հետ, որնք չեն կամենում ներկայ լինել իրանց մեղքների թաղմանը, որոնց համար փորուած են ահագին վիհեր, որովհետեւ այդ քահանաներն ամուսնացած են, ուստի չեն կամենում իրանց գաւազներին որբ լինելու վտանգին ենթարկել. բացի սըրանից նրանք թաղման վարձ են պահանջում...

Նոյեմբեր 14.—Առաւօտեան ժամի 9-ին հրացանաձգութիւնը վերսկսուում է: Մեր դուռը բաց է, պահապանները բազումն են՝ հրացանները թողած տան առաջ. յանկարծ վրայ է հասնում ոռնացող մի խումբ:

Ես հազիւ ժամանակ եմ գտնում երեխան ձգել անկողնի վրայ, վերջնել հրացանս և աղաղակ բարձրացնելով կրակել: Իսկոյն զինուորները դուրս են գալիս, կարողանում են վերցնել իրանց հրացանները, որ քիչ էր մնացել խը-

լուէին, մինչդեռ Մօրիսը և Կալասը պարզում են իրանց հրացաններն անընդհատ: Այս անգամ մի քանի հոգի ընկնում են, ընկերները նրանց տանում են արխնաշաղախ: Նրանք հեռանում են սարսափով բռնուած և աղաղակելով, «մի գնացէք, հիւպատոսարան, այնտեղից կրակ է տեղում»:

Առաւօտն անցնում է լարուած դրութեամբ: Սպանութիւն և թալան ամեն կողմ, որ կատարում է ոչ զօրքը, այլ շղջակաքի լեռնականները: Գետակի ավերը ծածկուած են դիակներով:

Մի քանի տեղերում մարդասպանները գնդախաղ են սարքել գլուխներով, որ ձգում են իրար: Ժամի 11-ին ամեն ինչ դադարում է:

Մեր թաղը շարունակում է յարձակումից ազատ մնալ: Բաւական թրուով հայեր հանգստացած՝ մնացի իրանց աններում

Նոյեմբեր 15.—Ճշտում է, որ ամեն ինչ դադարել է: Վերջին հայերը դուրս են գալիս եկեղեցուց, և նրանց պահապան Մահմեդը վերադառնում է մեզ մօտ:

Ամբողջ քաղաքում տարածուած է դիակի գարշահոտութիւն. ստիպուած ենք լուսամուտները փակել:

Ինձ հաղորդում են, թէ քոյերը կը կամենային ինձ տեսնել. ես գնում եմ երկու կապանների ուղեկցութեամբ:

Ճանապարհին ոչ մի դիակ չը կայ, բայց ամեն տեղ արիւն, որ մարդու ոտերին է կպչում, ուղեղի մնացորդներ, գլխի մազեր: Ամեն կողմ աւերուած, կողոպտուած տներ:

Պանայօտաին ինձ ցոյց է տալիս այն տեղը, ուր ամսի 12-ին, երբ ինքը անցնում էր, մի թիւրք յանկարծ նրան կանչել է՝ «դէպի աշթքուեր»: Նա հնազանդուել է, և մի գնդակ անցել է՝ քերելով նրա ականջը: Նրա ջանքերն իզուր են անցել իմանալու համար, թիւ օվ է հրացան արձակողը: Ճանապարհի վրայ Պանայօտաին տեսել է, թէ ինչպէս մորթոտում են 7—8 հայ ոչխարների պէս, և նրանք

պաշտպանութեան մի փորձ անգամ չեն անում: Եւ սակայն բողոքն էլ լաւ արդամարդներ:

Ես հասնում եմ քոյերին, որոնք ինձ համարում են լալով: Տեղեկութիւններ եմ հարցնում, բայց նրանք ոչինչ չը գիտեն: Նրանք փակուած են եղել իրանց տանը, որ մի բակի մէջ է, և մնացել են այնպէս՝ աղօթելով իրանց մօտ ապաստանած երեխաների հետ:

Հիւպատոսարանում մեր հիւրերը դեռ խիստ սարսափի մէջ են: Մինք երեսուն և եօթ մարդ ունենք կերակրելու:

Կիրակի 17.—Ի՞նչ սոսկալի բան է, արիւնք դեռ շարունակում է հոսել. երեկ 44 հայեր են սպանուել առանց արմուկի:

Մահմեդական չէլիերը եկել են մեզ հարեան հայերի մօտ իմանալու համար, թէ նրանք բաւարար պաշար ունեն: Ես սաստիկ զգացուած էի այս հոգացողութիւնից, բայց Մօրիսն ինձ ասում է, թէ նրանք մեր պատճառով են անում բարեմտութեան այս ցոյցը. թիւրքերը վարենում են եւրոպայի վրէժխնդրութիւնից:

Եւ արդարեւ մի քանի նշանաւոր մահմեդականներ գալիս են հիւպատոսարան և ինդրում են ունկնդրութիւն: Ընդունելուց առաջ Մօրիսը պահանջում է, որ նրանք յայտեն իրանց անունները, ապա նրանց երկար սպասել է տալիս փողոցում, մինչև որ հաստատ իմանայ, թէ ջարդերին մասնակից չէին եղել: Միայն այն ժամանակ նա նրանց ընդունում է, բայց սղմում է մէկի ձեռքը, մեր հարեան ինժների, որ հայեր է՝ ազատել:—Այս անձուկիւրութիւնը, ասում է Մօրիս, նրան թանկ կը նստացնի ամբողջ:

Քրաններեն խօսող մի թիւրք պատմում է մի շատ գարշելի բան: Դուրս է գալիս, որ միսսիօնարները ապաստան են տալիս 150 հայի, որոնք և սպառում են նրանց շտեմարանների պաշարը: Այն ժամանակ այս փախստական հայերից մի քանիսը, որոնց տները դանում են հէնց մօտիկ տե-

դերուս, յայտնում են, թէ իրանք ունեն ձէթ, գինի, ալիւր, այծեր և ոչ-խաւներ:

—Գնացէ՛ք ուրեմն բերելու այդ պաշարը, ասում են հայրերը:

—Ո՛չ, մեզ կը սպանեն:

—Որ այդպէս է, մենք կ'երթանք:

Եւ ահա օգտուելով խաւարից՝ հայրերը անցնում են մենաստանի պատից և բազմաթիւ որոնումներէց յետոյ վերադառնում են առատ պաշարով: Ամենքն էլ սկսում են ուտել: Երբ հացկերոյթը վերջանում է, հայերը հաշի են ներկայացնում, կրկնապատկելով ուտելիղէնների գնները: Խեղճ կրօնաւորները բաւականաչափ դրամ չ'ունենլաով, մի հայ յանձն է առնում նրանց պարտք տալ՝ ինչ ասել կ'ուզի՝ խիստ մեծ տոկոսով: Չը պէտք է մոռանալ նոյնպէս, որ այս պաշարը և այս դրամը ազատուել են միմիայն չընորհիւ մենաստանի մերձաւորութեան: Յաջորդ օրը, դուրս գալիս, հայերը անամօթաբար տանում են իրանց հետ բոլորն, ինչ մնում էր գնուած ապրանքից, և հայրերը մնում են ամենախրդճալի դրութեան մէջ:

Այն ժամանակ միբանի թիւրքեր վրդովուած հայերի ընչաքաղցութիւնից, պաշար են բերում անաստանը. այսպէս Հաջի Լուֆթին, որ մի ֆանատիկոս է, սակայն տալիս է մի ամբողջ սալ հաց: Մօրիսի հարցու փորձով հաստատում է, որ այս փաստը կատարուել է. նոյնիսկ սա բոլորը չէ, պէտք է աւելացնել, որ հայերը այնուամենայնիւ բոլոր հայերին ուղեկցել են մինչև նրանց տները:

Նոյեմբեր 19.—Տրտերը վրայ են հասնում, սպանութիւնները սակաւանում են. երեկ միմիայն 16 հայ են սպանել:

Բեղիֆներէց մէկը պատմել է մեր Սալիսին, որ Գուրունի վրայ յարձակող քիւրդերը իսկապէս ծպտուած զինուորներ են եղել:—Ես Գիտեմ, ասել է նա, որովհետեւ ես էլ էի նրանց հետ:

Այստեղ մահմեդականները սաստիկ

վախնում են վրէժխնդրութիւնից: Ժամանակ առ ժամանակ լուր է տարածւում, թէ ուսաց Գովկասեան զնդերը՝ անցել են սահմանը:

—Տիկին, ասում է ինձ լէյտենանտը, այդ դէպքում մենք անխաղաղ կը լինենք ձեզ պաշտպանել: Բոլոր քրիստոնեաները, և՛ դուք, և՛ նոյն իսկ ձեր սիրուն փոքրիկը սրի կ'անցնուն:

Ես աշխատում եմ լսել այդ խաղաղութեամբ. Մօրիսն էլ հաւատացնում է, թէ ուսաները չեն շարժուի:

Նոյեմբեր 23.—Բժիշկն էլ չէ կասկածում, որ վալին՝ իր գլուխը գնահատել է: Բայց որովհետեւ ամեն կողմից նրան կանչում են վերաւորներին խնամելու համար, նա մեզ խնդրում է թոյլ տալ իրան դուրս գալ. դա միակ փոքր ի շատէ քաջ հայն է, որ ես տեսել եմ *):

—Այո, կարող էք դուրս գալ, պատասխանում է Մօրիսը, բայց Գանալօտտիի հետ: Գարեգինը բռնում է Մօրիսի ձեռքը և համբուրում է այն:

Սերաստիայում մենք հաշում ենք 1500 սպանուած, 300 մեծ և 400 փոքր խանութներ ամբողջապէս աւերուած: Գնդաւանի մնացածներին թշուառութիւնը մարդու սիրտ է քամում:

Երբեմն շներ են անցնում փողոցով՝ բերաններին մարդու մարմնի կտորտանք. նրանք դաշտերում հողի տակից դուրս են քաշել դիակները: Համարեա բոլոր զոհերը տղամարդիկ են, բայց մի քանի ջահիլ աղջիկներ փախցրել և ծախել են:

Ինձ խիստ զբաղեցնում է Գարեգինի վերաւորների վիճակը. ես քիչ-քիչ ամբողջապէս նրան տուի իմ փոքրիկ դեղատունը:

Բժիշկը դեռ յոյս ունի նրանց ազատել, չը նայելով որ մեծամասնու-

*) Ձէյթունում և Վանի կողմերում հայերը (սրանք Գովկասեան ծագում ունեն) պաշտպանուելին արիւթաբար:

Ծան. ֆր. Թիւրթի.

թիւնը ամենասոսկայի դրութեան մէջ է, բայց նա ասում է, որ ոչ ոք իր հայրենակիցներէ պէս դիմացկուն չէ*):

Նոյեմբեր 25.—Այս գիշեր էլ կոտորել են... Մենք ուզում ենք դուրս գալ զրօսենք ցոյց տալու համար, որ էլ անհանգստութիւն չ'ունենք: Մօրիւն այդպէս է ցանկանում: Նա կարծում է, թէ մենք պարտական ենք օրինակ ցոյց տալ: Ես հնազանդում եմ: Եթէ մենակ լինէի, բնաւ փոյթւա չէր, բայց փոքրիկ

*) Հայի արտակարգ կենսունակութեան մասին ֆրանսիական դեսպանատան մի պաշտօնեայ պատմում էր հետեւեալը, որ տեղի է ունեցել Գոստանդուպօլսի մեծ կոտորածի ժամանակ (օգոստ. 1896).

Երեք օր շարունակ կոտորում էին: Յետոյ ոստիկանութիւնը սկսում է դիակները սայլելով տեղափոխել դերեզմանատները: Միմիայն ընչիլի դերեզմանատունը ներս մտաւ վաթսուսից աւելի սայլեր. ուզում էին դուռը փակել, երբ ֆրանսիական... հինգ քոյրեր ներկայացան և խնդրելով՝ ներս մտան: Նրանց առաջ թափուած էին երեք հազար դիակներ զարհուրելի կերպով պղծուած և մեծաւ մասամբ մերկ: Նրանք քաջութիւն ունեցան մէկիկ-մէկիկ մօտենալ նրանց, շօշափել նրանց սիրտը, կռանալ նրանց շրթունքները վրայ՝ իմանալու համար, թէ չը կայ արդեօք կենդանութեան մի նշոյց:

Երեկոյեան դէմ, մօտ եօթ ժամուայ աշխատանքից յետոյ դիակների կոյտերի տակից նրանք յաջողեցրին դուրս քաշել երեք մարմիններ, որոնք դեռ կենդանութեան նշաններ էին ցոյց տալիս: Վերջին և տարան այդ դիակները, որոնցից մէկը՝ մի աղայ՝ ներկայացնում էր մի արիւնոտ զանգուած, որ դեռ տաք էր:

Եւ ի՞նչ, այս երեք դժբաղդները ապրեցին, և սակայն սրանցից սակաւ վերաւորումով գանգը բացուած էր, և սուիճի եօթ հարուած էր ստացել կրծքին...

Ծան. ֆր. Թերթի:

ունեմ... Այս առաւօտ փողոցում ինձ կանգնեցրին մի քանի հայեր և ասացին համարձակօրէն, թէ իրանք լսել են, որ անգլիական զօրքերը շուտով ափ դուրս կը գան: Սրանց համար Անգլիան եւրոպական միակ հզօր և քաջ աղզն է: Եւ այսպէս խօսում են այն մարդիկ, որոնք ապաստանել էին մեզ մօտ:

Կաղին յայտարարել է, որ մահմէդականները մարգարէի օրէնքը ոտնակոխ են արել՝ կոտորած և թալան կատարելով: Ցանցատուներին նա անուանում է «բետաֆիր». նրան պատասխանում են նոյն հայհոյանքով:

Նոյեմբեր 26.—Բանը վերսկսում է: Ումանը դռներից կախել են խոշոր ցուցանակներ—«այս տունը պատկանում է մահմէդականին». սա խիստ նշանակալից է:

—Անգլիական զօրքը լաւ կ'անէր, եթէ չտապէր՝ ասում է Մօրիւն. իսկ մինչև այդ, ես գնում եմ Վալիին երկու խօսք ասելու, երկու խօսք, որոնք նոյնքան արժէք կ'ունենան, որքան կարմիր ժակետները...

Նոյեմբեր 20.—Վալիի տան առջևի հրապարակում դիվիզիայի զենքերալի տնից ելելու քայլ միայն հեռու օրը ցերեկով երեք հայ են սպանել: Ոչ ոք բանտարկուած չէ:

Նոյեմբեր 30.—Վերջապէս մենք ստացանք ֆրանսիական թերթեր, ջարդերի նկարագիրներով լի: Ահա թէ ինչ են գրել Սերաստիայի մասին. «Հայ ազատամարտները նենգաբար յարձակուեցին Համիդիէների վրայ, բայց յաղթուեցին»: Այս է բոլորը...

Դեկտեմբեր 2.—Կեսաբիայում, ասում են, ջարդը սոսկալի է եղել:

Դեկտեմբեր 3.—Պաշտօնապէս կանչւում է փողոցներում, որ այսուհետև ով սպանէ կամ կողոպտէ, կախաղան կը բարձրանայ:

Դեկտեմբեր 4.—Ասում են, որ եւրոպական էսկադրան՝ անգլիական նաւատորմի ղեկ առաջնորդ ունենալով, պէտք է շուտով դրաւ Գոստանդու-

պօլիսը: Թիւրքերը դայրացած՝ տարօրինակ ձևով են մեզ նայում:

Ես չեմ համարձակուում դուրս գալ, բոլորովին հիւանդ եմ, Մօրիսն էլ ուժասպառ է:

Դեկտեմբեր 5.—Հայերը հրաւիրուելով յայտնել իրանց նիւթական կոշուտի քանակութիւնը, ցոյց են տալիս 26 միլիօն. Մօլիսն այդ թիւը գտնում է չափազանց:

Ամերիկական և ֆրանսիական երկու դպրոցները՝ վերաբացուեցին: Այսօր ոչ մի մանուկ չը կայ:

Մօրիսը վերադարձնել է տալիս շատ կողոպտուած իրեր:

Ամենքը, նոյնիսկ եւրոպացիք հաւատացնում են, որ Գարեւում մարդասպանների առաջնորդը մի ուրացող հայ քահանայ է եղել:

Դեկտեմբեր 8.—Երեկ մի թիւրք, որ շատ էր կողոպտել և խիստ բարձրածայն էր խօսում, բանտ նետուեց չղթայկապ. այնտեղ նա շարունակում էր անուանել Զարդի գլխաւորներին: Այս առաւօտ նրան մեռած զբտան բանտում:

Դեկտեմբերի 19. —

67 սանտիմետր ձիւն կայ, և 14° ցուրտ:

Վալին վախենում է, կամ յոյս ունի, որ հրդեհ կը լինի:

Դեկտեմբեր 25.—Ի՞նչ տխուր ծընունդ! փորձեցին մեզ թունաւորել. սա անշուշտ թիւրքերին վաճառուած մեր հայ ծառաներից մէկի գործն է: Թէ յաջողեցնեն մեզանից ազատուել, Զարդերը կարող են վերսկսուել, որովհետեւ միայն մենք ենք խանգարում...

Անշուշտ մեր սուրճի մէջ թոյն կար, տուինք շանը, նա էլ սկսեց փրփել և դողալ. բայց ինչպէս ենթարկել անալիզի. բոլոր դեղագործներն սպանուած են:

Ո՞վ է յանցագործը, անկարելի է իմանալ: Մենք դուրս ենք անում մեր երկու հայ ծառաներին և նրանց փոխարէն վերցնում ենք թիւրքեր: Պէտք է ասել, որ թիւրքն ունի իր թերու-

թիւնները, բայց նա չի դաւաճանի: Յունուար 15. — Այժմ համարեա հաստատ է, որ Զարդերը վերջացան: Բայց սովն է սկսում: Ամենաշնչին պաշարեղէնի զինը բարձրացել է անասելի չափով: Մեր տնտեսութիւնն իսպառ կը քայքայուի, եթէ այսպէս շարունակուի: Երեք հայերը, որոնցից մէկը Գարեգինն է, մեզ մօտ են: Վերջինս իրան կորած է համարում և շարունակ լալիս է: Բարեբաղդաբար իր կիներն ու երեխան գտնուում են Սամսունում:

Յունուար 28.—Մեծ հրդեհ. 24-ին, երեկոյեան ժամի 10-ին մենք նոր պառկել էինք, երբ փողոցում աղմուկ բարձրացաւ: Միթէ վերսկսուած է: Մենք ցած ենք թռչում անկողնից շտապով և վազում ենք դէպի լուսամուտը և նկատում ենք կարմրագոյն փայլ աջ կողմի փողոցի անկիւնում: Հրդեհ է և անշուշտ մի թիւրքի տան:

—Այս շատ կասկածելի է, հրդեհ թիւրքի տանը! ասում է Մօրիսը և հագնւում շտապով:

Պանայօտտին գալիս և յայտնում է, որ այլուում է մի թիւրքի փայտաշէն տնակը, որ գտնուում է բժիշկ Գարեգինի և մի թիւրք ինժեների տների մէջ: Պարզ է որ կամեցել են այսպիսով այրել երկու տանի տներ, թիւրքի տունը, որովհետեւ նա միակ մահմեդականն էր, որ դէմ էր Զարդերին, և Գարեգինի տունը, որովհետեւ կատաղել են, որ նա իրանց ձեռքը չ'անցաւ:

Մօրիսը գնաց կալտանների հետ. ամբողջը նայում է խնդութեամբ և չէ օգնում կրակը մարելու:

Վերջապէս ժամի 6¹/₂-ին առաւօտեան հրդեհը դադարում է, բայց ինժեների տունն իսպառ այրուած է: Ամուսինս իմացել է, որ նախորդ օրը թիւրքի փայտ տնակը դատարկած են եղել:

Պարզ է, որ հրդեհը պատրաստուած էր: Վալին գալիս է շնորհակալութիւն

յայտնելու իմ ամուսնուն և մեզ շնորհատրելու:

Չանձարի են ինժեների կանաչքը: Գարեգինը նրանց առաջարկում է իր բանը, նրանք պատասխանում են մեղկութեամբ, «Մենք այստեղ էլ լաւ ենք»: Այնուամենայնիւ յաջորդ օրը նրանց ճանապարհ է դնում: Այժմ հարկաւոր կը լինի տունն օդափոխել, որովհետեւ ջրի հետ խռոված այս մարդկանց հոտը շուտ չէ վերջանում:

Մարտ 11.—Մօրիսն ամեն շաբաթ վալիից պահանջում է պահակներ Գարեգինին Սամսուն հասցնելու համար. վալին մերժում էր շարունակ. այս անգամ դեսպանատունը մէջ ընկաւ, և ահա պահակների մի խումբ մեր դռանը կանգնած: Գարեգինն իրան ապահով չէ գգում. եթէ կոնսուլը կամ իր կինը սպանուեն պահակների ձեռքով, նրանք հրացանի կը բռնուեն, բայց մի հայ, նա այնքան քիչ բան արժէ! զափախաները կը սարքեն մի պատմութիւն, և բանը կ'անցնի:

Ուստի Մօրիսը դնում է վալիին ասելու, որ պ. Գամբօնը ֆիրման է հա-

նել տուել, որ եթէ Գարեգինը կենդանի չը հասնի Սամսուն, վալին կ'աքսորուի Իէմէն:

Գարեգինը կենդանի Սամսուն կը հասնի: «Թիւրքերի հետ միայն համարձակութեամբ բան կարելի է անել», ասում է Մօրիսը:

Յուլիս 17.—Ընտանապարհիս: Ահա վերջապէս մենք վերադարձի ճանապարհին ենք:

Որպիսի փոփոխութիւն. չը նայելով լաւ եղանակին, մեր անցած երկրները որքան թշուառ են: Գողղատուած խանութները փակ են, վաճառականութիւնն սպանուած երկար ժամանակով, որովհետեւ այս կողմերում ոչ միայն հայերին են կոտորել, այլև յոյներին և հրէաներին, մի խօսքով բոլոր հարուստներին:

Ո՛հ, ի՛նչ հաճոյքով եմ տեսնում ծովը:

Յուլիս 25.—«Կոստանդնուպօլիս»: ԷՄԻՆ ԳՐԻԼԻՑԷ